

УДК 330.342.21

О. М. Могильний,
д. е. н., професор
ORCID ID: 0000-0002-9802-1701

DOI: 10.32702/2306-6792.2021.18.3

ЗЕМЕЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОЗАЦЬКОЇ ДОБИ В РУСЛІ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: ПРОЄКЦІЯ НА СЬОГОДЕННЯ

О. Mohylnyi,
Doctor of Economic Sciences, Professor

LAND PROBLEMS OF THE COSSACK ERA IN THE ROUTE OF UKRAINIAN STATE
FORMATION: A PROJECTION FOR TODAY

Серед низки причин зародження унікальної соціальної верстви — українського козацтва слід виділити трансформації земельних відносин на північноруських територіях, становлення приватної власності на земельні ділянки, розвиток систем землеробства, протести селян проти феодальної залежності й інших соціальних утисків та необхідність збройного захисту своїх родин, заселених і освоєних земель. Під час інституту Гетьманату (1649—1764 рр.) відбулося суттєве розшарування землеволодінь за розмірами ділянок з-поміж різних майнових станів — селян, низових козаків, старшини та інших впливових соціальних груп. Це значно ослабило гетьманську вертикаль влади і призвело до її розколу на окремі території по обидва береги Дніпра. Зрештою, саме через земельне питання була втрачена можливість створення незалежної суверенної держави на більш, ніж три століття.

Очевидно, що між історичними подіями козацької доби та їх наслідками для процесу українського державотворення в контексті вирішення земельного питання й нинішнім завершальним етапом реформи земельних відносин існує тісний причинно-наслідковий зв'язок. Як і за Гетьманату розгорнулося взаємопоборювання рентоорієнтованих кланово-олігархічних угруповань і політиків, що їх обслуговують, та окремих представників владних структур. Через безмірний популізм парламентських партій і тривалу політику за принципом "розділяй та володарюй", суспільство (електорат) поділено на прихильників західної і східної цивілізацій. Про це також свідчить опитування групи "Рейтинг" серед громадян України стосовно тези статті В. Путіна "Об историческом единстве русских и украинцев" про те, що українці і росіяни є одним народом.

На 30-му році відновлення незалежності й державного суверенітету реальними постають ризики того, що земельне питання ("запуск" ринку земель) вчергове випробовує державні інститути на спроможність вирішити його на конституційних засадах в інтересах українського народу та селян.

The article reveals a number of reasons for the emergence of a unique social stratum — the Ukrainian Cossacks, in particular, the transformation of land relations in northern Russia, the formation of private ownership of land, development of agricultural systems, protests of peasants against feudal dependence and other social oppression and the need for armed protection. During the institute of the Hetmanate (1649—1764) there was a significant stratification of land holdings by the size of plots among various property classes — peasants, grassroots Cossacks, sergeants and other influential social groups. This significantly weakened the hetman's vertical of power and led to its split into separate territories on different banks of the Dnieper. Eventually, due to the land issue, the opportunity to create an independent sovereign state was lost for more than three centuries.

Disagreements and conflicts between the rich Cossack foreman and other representatives of the Ukrainian elites of that time over the choice of reliable external protection of their possessions accelerated the division of the Cossack

Christian Republic in interstate relations into western and eastern protectorates. In the future, in rough ways, the powers of the Ukrainian statehood were narrowed in every possible way, especially with regard to the management of their eternal lands, turning them into colonial territories.

Under the limited functions of hetmans, during the eighteenth century the Moscow and Polish military and high-ranking officials, as well as landowners and gentry, were appointed latifundists. Feudal oppression of peasants and Cossacks intensified. In addition to serfdom, new monetary and in-kind taxes were introduced, and rights to resettlement and other freedoms were restricted. Discrimination on religious, linguistic and national grounds and other harassment and humiliation of common Ukrainians were widely practiced.

It is obvious that there is a close causal link between the historical events of the Cossack era and their consequences for the process of Ukrainian state formation in the context of resolving the land issue and the current final stage of the reform of land relations. As under the Hetmanate, there is a mutual struggle between rent-oriented clan-oligarchic groups and the politicians who serve them and individual representatives of power structures. Due to the immeasurable populism of parliamentary parties and long-term policy on the principle of "divide and rule", society (electorate) is divided into supporters of Western and Eastern civilizations. As evidenced by the survey of the group "Rating" among the citizens of Ukraine, regarding the thesis of Vladimir Putin's article "On the historical unity of Russians and Ukrainians" that Ukrainians and Russians are one nation.

In the 30th year of the restoration of independence and state sovereignty, there are real risks that the land issue ("launching" the land market) once again tests state institutions for the ability to resolve it on a constitutional basis in the interests of the Ukrainian people and peasants.

Ключові слова: земельне питання, Запорізька Січ, Українська козацька держава, інститут Гетьманату, конституція Пулипа Орлика, латифундії, Гайдамацький рух.

Key words: land issue, Zaporizhzhia Sich, Ukrainian Cossack state, Hetmanate institute, Pylyp Orlyk's constitution, latifundia, Haydamatsky movement.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

На 30-й рік відновлення незалежності України "запущено" ринок земель. За два місяці укладено 11,5 тис. угод купівлі/продажу загальним розміром 25,6 тис. га, середня ціна одного га коливається в межах 40 тис. грн. Цифра орієнтована, оскільки лише 54% угод мають зафіксовану ціну в Державному реєстрі речових прав на нерухоме майно. Як би там не було, це лише початок. Тож завчасно прогнозувати, які тектонічні зрушення очікують нас у віддаленому майбутньому, особливо щодо їх впливу на українську державність. Проте важливо усвідомлювати ризики через умови, в яких здійснюються земельні трансакції тепер і що Україну може очікувати, особливо після другого етапу, починаючи з 2024 року, коли юридичні особи "в одні руки" зможуть придбавати земельні ділянки розміром до 10 тис. га.

Очевидно, що траєкторію "запуску" ринку земель задає стартова ситуація в аграрному секторі, якому притаманні такі риси: а) усі підприємства функціонують у мінливому (не-

стабільному) інституційно-правовому полі, тому відбуваються трансмутації форм господарювання при збереженні ними спекулятивної ринково-комерційної суті й утриманні великим капіталом у будь-який спосіб контролю за "земельним банком" через механізм оренди; б) спостерігається агресивне поглинання надвеликими вертикально — інтегрованими структурами з офшорною юрисдикцією, у тому числі з іноземним капіталом, не лише середніх за розмірами підприємств, а й малих фермерських господарств. Адже за 20 років свої бізнес-моделі агрохолдинги вибудували на ефекті від масштабу виробництва; в) активізовано тіньовий перерозподіл корпоративних прав на земельні ділянки серед агрохолдингів та інших рентоорієнтованих структур, звичними стали земельні оборудки, в тому числі рейдерські захоплення за покровительства впливових осіб; г) частково зарегульовується ведення мікро- і малого аграрного бізнесу, під приводом виведення з "тіні" операцій щодо оренди земельних ділянок та бо-

ротьби з неформальною зайнятістю посилюється податковий тиск; г) водночас не створено належних можливостей отримання селянами позики для придбання земельної ділянки; д) агрохолдингізація галузі призвела до формування в Україні архаїчної експортосировинної моделі економіки з обмеженими можливостями для нарощування доданої вартості шляхом її масштабування в харчовій індустрії та інших переробних галузях.

Крім того, з 1990-х років, економіка нашої країни, всупереч загальносвітовим тенденціям, здійснила структурний реверс із індустріально-аграрної на аграрно-індустріальну. Звідси надмірна залежність стабільності макропараметрів від мінливості світових цін на зернові, олійні, технічні й інші експорторієнтовані культури.

На внутрішню ситуацію в Україні та в її аграрному секторі накладаються несприятливі зовнішні чинники. Зокрема, на світових ринках загострюється конкурентна боротьба за аграрні угіддя серед агрохолдингів, ТНК і різноманітних фондів багатих країн — державних, пенсійних, добробуту, геджевих та інших структур. Земельні правочини здійснюються, як правило, зі спекулятивною метою, або як надійна застава під зобов'язання великих товаровиробників. Уже не приховується, що верстати для друкування вільно конвертованих валют працюють у три зміни, а площа земель, придатних для ведення сільського господарства, фізично обмежена й постійно зменшується на тлі збільшення чисельності населення планети. У кінцевому підсумку деструктивні переплетіння внутрішніх і зовнішніх чинників у земельних відносинах негативно позначаються на добробуті населення, продовольчій безпеці країни, демографічних і міграційних процесах та екологічній ситуації, що надто загострюється в умовах катастрофічної зміни клімату.

Історія відносин власності на землю періоду козащини і Гетьманату (1649—1764 рр.), як і будь-яка інша такого кшталту, нічому не вчить, тому може повторитися сценарій з минулих часів, коли земельне питання розкололо українську еліту й суспільство на західний і східний вектори розвитку, а по суті, призвело до колоніальної залежності від трьох імперій і менших держав.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Завдяки ґрунтовним працям українських і зарубіжних дослідників маємо уявлення про

історію української державності, про роль і місію Запорізької Січі у становленні й розвитку козацької християнської республіки, про діяльність очільників інституту Гетьманату, про причини внутрішніх суперечок провідників селянських і козацьких мас та про міждержавні земельні відносини періоду козацької доби. Серед них дослідження Голубоцького В.О. [2], Коваліва О.І. [4], Крупницького Б.Д. [5], Леміша Ю. [6], Небрат В.В. [8], Смоля В.А., Степанкова В.С. [9], Ходаківської О.В. [11], Чуткого А. [12], Яворницького Д.І. [13; 14] та інших.

Попри фахове і всебічне розкриття порушеної тематики в опублікованих дослідженнях, нами здійснено спробу розкрити місію й значимість земельних відносин періоду козащини у процесі українського державотворення та зосередити увагу на нинішній ситуації в аграрному секторі й можливих ризиках досягнення суспільної згоди в умовах суперечливого відкриття ринкового обігу прав на земельні ділянки сільськогосподарського призначення.

МЕТА СТАТТІ

Переосмислити уроки земельного питання за козацької доби через призму становлення української державності й наголосити на можливих внутрішніх і зовнішніх ризиках з відкриттям ринкового обігу прав на сільськогосподарські угіддя.

МЕТОДИКА ДОСЛІДЖЕННЯ

За основу досліджень слугували загальнонаукові та економічні методи, праці українських учених з питань земельних відносин Запорізької Січі й етапу існування Гетьманату (1649—1764 рр.), електронні ресурси та інші доступні джерела. Історико-інституційний та монографічний підходи використано у процесі аналізу наслідків внутрішньої та зовнішньої боротьби за українські землі сільськогосподарського призначення та їхнього впливу на державотворення періоду козащини. Принцип критичного мислення та історичних аналогій сприяв з'ясуванню системних ризиків від "запуску" ринку земель у сучасних умовах України. Залучення абстрактно-логічного інструментарію дало змогу сформулювати проміжні й прикінцеві висновки до публікації.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Земельне питання як першопричина виникнення козацтва. За фундаментальними розвідками Яворницького Д.І. [13, с. 13], серед низки причин зародження українського козацт-

ва слід вказати трансформації земельних відносин на південноруських територіях після переходу Київського князівства (1471 р.) до Литви і перетворення його у воєводство. Литовське князівство ввело феодальний устрій, який змінив принципи общинного (громадського) землеволодіння, що існувало протягом багатьох століть на окремих теренах нинішньої України, на приватну власність государя. За його повелінням земля наділялася представникам вищого і середнього станів, що добре показали себе у військовій справі, або як вправні адміністратори, чи на службі при дворі. Лише ці категорії осіб вважалися правоздатними на користування земельними ділянками.

Українські ж селяни, як представники нижчого стану, позбавлялися права приватної власності на земельні ділянки. У такий спосіб їх обезземелювали, тому вони були змушені переселятись із центральних районів новоутвореної держави на окраїни із незайнятими землями. Спонукали до переселення на нові території також перспективи освоєння земельної ділянки, розмір якої обмежувався лише господарськими можливостями дати їй раду своїми силами.

Друга важлива причина зародження українського козацтва, як вважає історик [Там само, с. 14], пов'язана з мисливсько-збиральним періодом використання земель. До першої половини XVI ст. у Великому Литовському князівстві цінними вважалися ліси, болота й землі під водою, адже можна було полювати на дичину, рибалити, добувати мед тощо. Чорноземи вважалися малоцінними, бо їх обробіток потребував додатково робочої худоби, працівників і спеціальних знарядь, тож землеробство практикувалося лише для внутрішніх потреб двору. Через це, до укладення Люблянської унії (1569 р.), литовські поміщики відмовлялися від окраїнних чорноземів і уряд віддавав їх у володіння селянам. Проте, отримавши земельні ділянки, українські селяни на власний страх і ризик мали захищати їх від набігів войовничих сусідів. Тобто вони завжди мали бути насторожі, а в разі потреби терміново взятися до зброї, об'єднавшись у загони самооборони, або козацькі гурти.

Третім чинником утворення особливої соціальної верстви — українського козацтва — стала близькість незайнятого степу. Ця історична обставина викристалізувалася у прислів'я, що дійшло й до наших днів: "степ та воля — козацька доля" [Там само, с. 15]. За часів польсь-

ко-литовського панування, селяни південної Русі заради збереження особистої свободи почали поповняти лави козацтва, що значно посилювало його вплив на перебіг військово-політичних подій того часу [Там само, с. 29].

Смолій В.А. і Степанков В.С. також вважають, що до XVII ст. завершилося формування засадничих принципів організації козацтва, якими передбачалося "несприйняття феодальної залежності й станової дискримінації; рівність у праві власності на землю й сільськогосподарські угоддя; можливість займатися промислами й торгівлею; вільний доступ до козацького осередку будь-кого, незалежно від станової чи національної приналежності; право участі в органах самоуправління" [9, с. 41]. Фахівці з історії суспільних перетворень припускають, що козащина була прообразом формування, яке виходило далеко за межі суто фермерського укладу життя та праці [Там само, с. 40].

Яворницький Д.І., досліджуючи основи ведення сільського господарства запорізькими козаками, вважає, що: "більшість орних земель, сіножатей, рибних та мисливських угідь належали січовому товариству, яке жеребом визначало порядок користування ними. Козакам-зимівникам деякі землі надавалися у повну власність. Окрім землеволодіння, інші майнові відносини базувалися переважно на принципах приватної власності. Козаки, які займалися конярством, вівчарством, розведенням на продаж великої рогатої худоби, володіли десятками тисяч голів" [14, с. 281].

У подальшому, із збільшення чисельності населення й виснаженням раніше освоєних земель, виникла потреба в обробітку незайнятих чорноземних ділянок. Польські пани (шляхта) почали частіше клопотати про отримання королівських грамот на право володіння різними маєтностями на території сучасної України. Для цього їм була потрібна дармова робоча сила. Так вільні селяни й козаки перетворювалися на безправних кріпаків.

Відродження української державності та її занепад. Унаслідок переможних народно-визвольних битв (1648—1654 рр.) значну частину українських земель було звільнено від польського протекторату. Богдан Хмельницький скористався історичним шансом для відродження української держави, перейнявши досвід державотворення Київської Русі, Галицько-Волинського князівства та Запорізької Січі. За період його гетьманства (1648—1657 рр.) відбулися суттєві зміни у сфері зе-

мельних відносин. Було "ліквідовано велике і середнє землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання й кріпацтво. Натомість поставала козацька, селянська та державна форми власності на земельні ділянки. Змушені були залишити Україну польські магнати й католицька шляхта, католицьке духовництво — ті верстви, що тримали в своїх руках владу до початку національно-визвольної війни" [4, с. 145].

Через постійну загрозу з боку завойовників землекористування до середини XVII ст. велося спільними зусиллями — кошами, що згуртовувало низове козацтво у разі загрози збройного захоплення їхніх земель. Водночас заможніші козаки відстоювали право приватної власності на земельні ділянки, яке гарантувала збереження їхніх майнових статків. Така суперечливість щодо різних форм власності на землю, як вважає Чуткий А.І. [12], загрожувала у перспективі створенню самостійної держави.

Завдяки Гетьманщині козацька старшина, прагнула в різний спосіб розширити свої повноваження щодо розпорядження всіма підконтрольними їй землями. Богдан Хмельницький змушений був знаходити порозуміння між селянами, низовими (нереєстрованими) козаками і козацькою верхівкою, які разом брали участь у народно-визвольних змаганнях, але мали принципові розбіжності у поглядах на розв'язання земельного питання. Він також використовував земельні відносини як інструмент стримування Речі Посполитої: в періоди замирення закликав козаків та селян відмовитися від захоплення нових земель і навіть обіцяв повернути їх польській шляхті, а у разі загострення ситуації, навпаки, закликав їх до повстання та винищення польської шляхти — земельних власників.

Серед інших факторів нестабільності суспільно-політичної ситуації, це свідчило про слабкість гетьманської влади і створювало передумови для реалізації агресивних намірів сусідніх держав. Козацькі лідери Правобережжя більше схилилися до річпосполитської традиції у сфері земельних відносин, а старшина Лівобережжя пов'язувала захист своїх земельних володінь і маєтностей із Московією. Остання щедро дарувала козацькій верхівці землі, які належали Війську Запорізькому. До чого це призвело в контексті становлення української державності докладніше йтиметься далі.

На думку згаданого дослідника Чуткого А.І. [12], унаслідок аграрного гамбіту Богдана Хмельницького козацька старшина й інші

представники української провідної верхівки того часу відповідальні за те, що як державне утворення Хмельниччина через неузгодженість форм власності на землю та захист великих маєтностей розкололася на східний і західний вектори колоніальної залежності, а Україна на більш, ніж три століття втратила нагоду створити свою національну, незалежну і суверенну державу.

Після повернення Правобережжя до Польщі під правлінням гетьманів Війська Запорізького залишилася лише третина території від тієї, що раніше була під владою Богдана Хмельницького. Ці землі українці звали Гетьманщиною, а Московія — Малоросією [3]. За таких складних внутрішньо- і геополітичних умов розпочалося гетьманство Івана Мазепи (1687—1708 рр.).

Цей період гетьманату з-поміж інших вчених також досліджував Крупницький Б.Д. [5, с. 240]. Як і раніше, земельні відносини залишалися невпорядкованими, рангові маєтки надавалися полковим старшинам як плата за вірну військову службу. Лише в окремих випадках у перші роки свого правління гетьман жалував землі в "спадкову посесію" (від лат. *possessio* — володіння), аби здобути симпатії та підтримку авторитетних старшин. Тож право розпорядження маєтком мало дещо умовний характер, адже воно не було спадковим. Гетьман всіляко захищав свої повноваження наділяти старшин землями за особисту відданість. Широко практикувалося позбавлення старшин маєтків, які раніше їм були даровані московським царем, незважаючи на Коломацький договір (25.07.1676 р.), статті якого забороняли гетьману розпоряджатися військовими землями.

Лише з дозволу Івана Мазепи новоприбулі могли селитися на вільних чи завойованих землях. Він відстоював право селян, козаків і старшин на спільне використання лісів, озер, луків та інших природних угідь. Проте у разі конфліктів рішуче ставав на сторону монастирів, якими сумлінно опікувався.

Козаки, що служили у війську, на відміну від селян, не платили податок на землю. У той час це була своєрідна пільга за їхню ратну працю, оскільки грошового забезпечення зазвичай не передбачалося. Такі земельні відносини гальмували розвиток сільського господарства, адже до нього, як кажуть, "доходили руки" лише в перервах між походами, які теж часто припадали на осінньо-зимовий період.

Після поразки шведського короля Карла XII від Московії у Великій Північній війні (27.06.1709 р.)

поблизу м. Полтави царський режим із новою силою сіяв розбрат і ворожнечу серед козацької старшини та домігся її розколу. Суттєво звужувалися повноваження та функції Хмельниччини, перетворюючи її на колонію. На думку істориків, українська державність була зруйнована. Цей період відзначено знищенням Батурина — резиденції гетьманів Лівобережної України, загальним занепадом та кровопролитними сутичками.

У першій конституції Пилипа Орлика, наступника Івана Мазепи, обраного гетьманом Війська Запорізького у 1710 р., йшлося, зокрема, про звільнення земель Війська Запорізького від Московської імперії, яка брутально спорудила на його оброблюваних землях і угіддях самарські города (в гирлі р. Самари) і збудувала по Дніпру фортеці, щоб перешкоджати господарській діяльності, завдати непоправних матеріальних втрат та морально принизити козаків.

Крім того, на 150 років раніше, ніж від Російської імперії пропонувалося скасувати кріпацтво. Військовим очільникам усіх станів і урядовцям заборонялося "виконувати панщину та інші приватні роботи силами козаків і посполитих ?...? не посилати на сінокіс, ані на жнива, не силувати гатити греблі, не чинити насильства захопленням ґрунтів, чи примусом до не вигідного їх продажу і не конфіскувати за будь-яку провину усе майно — рухоме і нерухоме" [7].

Конституція Пилипа Орлика, відома також як "Договори і Постановлення Прав і вольностей Війська Запорозького", була схвалена 5 квітня 1710 р. в м. Бендери між новообраним провідником, козацькою старшиною та запорожцями. Нею обмежувалися гетьманські привілеї, скасовувалась експлуатація низових козаків і селян, зберігався особливий статус запорожців. Популярним серед всього козацтва був заклик до боротьби за політичне й церковне відокремлення України від Московії. Проте через військову поразку гетьман втратив підтримку й довіру українського населення, змушений емігрувати, а прогресивні для того часу конституційні засади державотворення не були реалізовані.

Утвердження Російською імперією феодалних земельних відносин. У колективній монографії, присвяченій історико-інституційному аналізу становлення підприємництва в Україні, зокрема зазначається: "після Прутського походу (1711 р.) царський уряд роздавав українські землі російським та іноземним поміщикам. Найбільші земельні пожалування

дістав Олександр Меншиков — його власністю стали Ямпольська волость у Ніжинському і Погарська волость у Стародубському полках, які раніше були гетьманськими маєтностями. В цей же час Петро I наділяв українськими землями сербських, чорногорських, волоських дворян, які під час Прутського походу перейшли на російську сторону. Так утворилися великі земельні маєтності Милорадовичів та інших вихідців з балканських територій" [8, с. 79].

Разом із тим зростали масштаби і старшинського землеволодіння, яке самодержавна Московія жалувала за лояльність режиму й віддану службу монархії. У такий спосіб, "поперше, зміцнювалися кріпосницькі привілеї старшини, укорінювалися відносини залежності та підлеглості селян, козацтво нівелювалося як самостійна й економічно незалежна політична верства, по-друге, розширювалася соціальна база російської держави, оскільки обмежувалася влада гетьмана і старшини. Позбавивши гетьмана найголовнішого права — права наділяти землю — цар перетворив старшину на слухняну, схильну до політичних поступок, залежну і керовану. Це означало остаточне утвердження імперських засад у політиці уряду Петра I стосовно України" [Там само, с. 80].

Якщо за правління гетьманів Івана Мазепи (1687—1708) й Івана Скоропадського (1708—1722) ще зберігалися деякі повноваження щодо виділення земель козакам і старшині, то після проведення "Генерального слідства о маєтностях" (1729—1730 рр.) за гетьмана Данила Апостола (1727—1734), лише цар міг визначати "законність" володіння землею і кріпосними селянами. За колоніальної політики впродовж XVIII ст. власниками величезних багатств стали магнати Кочубей, Галаган, Лизогуб, Миклашевський, Гамалія, Маркович і багато інших. При цьому, як нами зазначалося, розширення старшинського землеволодіння часто відбувалося за рахунок селянських і козацьких земель [Там само, с. 80]. Звичайно, таке самоправство викликало невдоволення в обезземелених господарів і суспільних прошарків, які їм співчували.

Останнім гетьманом України був Кирило Розумовський (1750—1764). У цей період сільське господарство ставало дедалі більш впливовою галуззю економіки, поступово удосконалювалася система землеробства, відбувався перехід від трипільля до багатопільля, на значних площах почали вирощувати нові культури — кукурудзу, картоплю, соняшник,

цукровий буряк та інші. З розширенням кормової бази набули розвитку тваринництво й інші види аграрної діяльності [10].

В особистому володінні козацького провідника було майже 100 тис. селян і багато хуторів. Після скасування Московією інституту Гетьманату (1764 р.) і полкового адміністративно-територіального устрою козацької держави (на початку 1780-х рр.) на споконвічних українських теренах латифундистами назначалися московські й польські чиновники, а також поміщики і шляхта. Для прикладу, голові Малоросійської колегії Петру Румянцеву в 1770 і 1775 р. було подаровано 30 маєтків.

Голобуцький В. О., підсумовуючи цей період в історії державотворення, вважає, що "на час ліквідації автономії України (1783 р.), тобто через 130 років після визвольної війни, вільних військових посполитих уже майже не було. При цьому маєтки з селянами роздавалися головним чином "у вічність", не "на ранг", тобто лише на час царської служби" [2, с. 134]. Це означало остаточне утвердження імперських засад у політиці уряду Петра I та колонізацію України.

На Лівобережжі та Слобожанщині посилювалося феодальне гноблення селян і козаків. Вони змушені були щотижнево відробляти триденну панщину, постійно вводилися нові грошові та натуральні податки. Як зазначається в історичних джерелах [1], в умовах збільшення тягаря феодальної експлуатації селянсько-козацьких верств набули практики позбавлення особистої свободи і дискримінація за релігійною та мовно-національною ознаками. Зокрема, обмежувалися права селян на переселення в інші території задля уникнення нестерпного ярма, переслідувань за правопорушення, для ведення одноосібного господарства тощо. За непокору багатьох селян засилали до Сибіру.

На Правобережжі також було запроваджено феодальні відносини. У Галичині польські поміщики і шляхта володіли загалом 3 млн га сільськогосподарських земель, а це майже половина її території. Графи Потоцькі мали у власності 129 тис. моргів, Т. Дідушицький — 42 тис., К. Бадені — 40, князь К. Сапега — 36 тис. моргів (довідково: 1 морг = 0,53 га). Водночас 598 тис. селянських дворів цього краю мали менш як по 2 га землі, а безземельні та малоземельні селяни становили 80% від їх загальної кількості [6, с. 5].

У відповідь на неекономічні методи примусу до праці, жорсткої кріпосної залежності,

нестерпні умови життя та насаджування католицької віри, польської мови й культури зародився масовий Гайдамацький рух (1768 р.), відомий в історії також як "Коліївщина". Селянське народно-визвольне повстання, підтримане й іншими верствами населення та православним духовенством, поширилося на Правобережжі, а далі — на Східну Галичину, Лівобережжя та Слобожанщину. За іншими даними [1], центром формування гайдамацьких загонів було степове Запоріжжя. Придушене російськими й польськими військами, повстання підтримувалося невеликими мобільними загонами. Найбільшого піднесення Гайдамацький рух отримав під проводом отаманів Максима Залізняка та Івана Гонти.

Попри поразку розрізнених селянських повстань через відсутність єдиного лідера і координуючого центру, вони завдали відчутного удару феодально-кріпосним режимам Російської імперії та Польщі. А в подальшому мали значний потенціал впливу на генерування протестних настроїв у всіх колоніально залежних землях України і живили надію на створення незалежної української держави.

Як відомо, становлення Української козацької держави було перервано розгромом Запорізької Січі в 1775 р. Втрата автономії означала утвердження феодальних порядків самодержавної Московії. Після придушення антифеодальної народно-визвольної боротьби офіційно царським указом від 1783 р. було запроваджено кріпацтво. З кінця XVIII ст. степи Північного Причорномор'я почали інтенсивно заселяти неавтохтонні народи. Царський уряд роздавав великі земельні масиви російським поміщикам, чиновникам та офіцерам, які поселяли у нових володіннях своїх кріпосних. Сюди прибували також колоністи-іноземці — серби, болгари, молдавани, німці [10].

ВИСНОВКИ

Перше. Серед витоків Запорізької Січі було споконвічне прагнення селян самостійно працювати на своїй землі без кріпосної залежності й іншого обмеження в правах з боку сусідніх імперій. Своїм існуванням Українська козацька держава руйнувала підвалини феодального устрою. Земельні ділянки переважно знаходились у селянській, козацькій та державній власності. Здійснювалися трансакції із землею, яка могла бути засравою під грошові позики та інші майнові зобов'язання. Поступово створювались інституційні передумови для приватного фермер-

ства. Це передбачала й перша конституція Пилипа Орлика. Проте з ліквідацією Московською імперією Запорізької Січі й інституту Гетьманату на землях України остаточно утвердилися феодальні земельні відносини.

Друге. Розглянуті нами історичні етапи й діяльність знакових постатей періоду козацької доби доводять, що питання власності на землю завжди перебувало в епіцентрі українського державотворчого процесу, оскільки торкалося життєво важливих потреб та інтересів усіх верств населення. Земельні відносини переплелися у складний вузол нерозв'язаних проблем, неодноразово доведених до збройних конфліктів між малими і великими землевласниками, до боротьби за просторову справедливість між окремими групами й сусідніми територіями, до військового протистояння між державами за природні ресурси й вигідні геополітичні союзи тощо. Іншими словами, політекономія земельних відносин через зіткнення приватних, групових, суспільних, державних і міждержавних інтересів мала фундаментальний, всеохватний та багатосуб'єктний вплив на процес українського державотворення.

Третє. Перебуваючи під впливом трьох імперій і менших держав, українському населенню нав'язувалися земельні порядки, невластиві його працьовитості, волелюбній ментальності та прагненню господарювати своїм двором на власній землі. Між подіями козацької доби й сьогоденням існує тісний причинно-наслідковий зв'язок. За бажання можна навести приклади, які особи вже в наш час виконують ролі історичних персон 300-річної давнини і на чие замовлення. Історія, дійсно, повторюється, тільки в нашому випадку не двічі, а значно більше, й не завжди як фарс.

Четверте. У теперішній Україні, як і за козацької доби, точиться внутрішнє взаємопоборювання кланово-олігархічних угруповань і державних політиків, для яких власні матеріальні інтереси "понад усе". Національно свідомо провідна верства ще не сформувалася. Тому світоглядно суспільство залишається поділеним на два табори — прихильників західної і східної цивілізації. Як наслідок, економічно виснажена держава опинилася в задушливих обіймах зовнішньої залежності від міжнародних фінансових організацій, різних інвестиційних фондів, ТНК та інших структур. Через це поки що не запроваджено національно орієнтовану модель земельних відносин. До тих пір, поки історичні уроки козацької доби

не переосмислено постануть реальними ризиками стосовно того, що з відкриттям ринку сільськогосподарських земель Україна в черговий раз опиниться в жорнах агресивної політики неоколоніалізму. Можливе обезземлення селян становитиме реальну загрозу продовольчій безпеці населення через підвищення цін за одночасного нарощування експорту сільськогосподарської сировини світовими гравцями на цьому ринку. Подібне вже відбувається й сьогодні.

Література:

1. Гайдамацький рух: причини, характер, розмах. Коліївщина. URL: <https://osvita.ua/> (дата звернення: 19.08.2021).
2. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Дожовтневий період. Київ: Вища шк., 1970. 300 с.
3. Громадський проєкт "Likbez. Історичний фронт". URL: <http://likbez.org.ua/> (дата звернення: 12.08.2021).
4. Ковалів О.І. Звершення земельної реформи в Україні: нова парадигма: монографія. Київ: ДІА, 2016. 416 с.
5. Крупницький Б.Д. Гетьман Мазепа та його доба. Київ: Україна, 2003. 240 с.
6. Леміш Ю. Колгоспне рабство. Електронний архів українського визвольного руху. 1953. 162 с.
7. Перша конституція Пилипа Орлика. URL: <https://web.archive.org/web> (дата звернення: 12.08.2021).
8. Підприємництво в Україні: історико-інституційний аналіз: монографія / [В.В. Небрат, Н.А. Супрун та ін.]; за ред. д. е. н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогноз. НАН України". Електрон. дані. Київ, 2019. 532 с.
9. Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648—1677 рр.). Київ: Видавничий Дім "Альтернатива", 1999. 351 с.
10. Україна у другій половині 18 століття. Кирило Розумовський (1750—1764). Останній гетьман України. URL: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35680/> (дата звернення: 20.01.2021).
11. Ходаківська О.В., Могильний О.М. Селянське питання — від общинного землеволодіння до експансії агрохолдингів: монографія / Національний науковий центр "Інститут аграрної економіки". Київ: ННЦ "ІАЕ", 2020. 184 с.
12. Чуткий Андрій. Аграрний гамбіт Богдана Хмельницького. Як нерозв'язане земельне

питання прирекло на поразку українську революцію середини XVII століття. URL: <https://tyzhden.ua/> (дата звернення: 12.08.2021).

13. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3 т. / редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. Київ: Наукова думка. 1990. Т. 2. 560 с.

14. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: у 3-х т. Львів: Світ. 1990. Т. 1. 580 с.

References:

1. osvita.ua (2021), "Haydamatsky movement: reasons, character, scope. Koliivshchyna", available at: <https://osvita.ua/> (accessed 19 August 2021).

2. Holobutskyi, V. O. (1970), Ekonomichna istoriia Ukrainskoi RSR. Dozhovtnevyyi period [Economic history of the Ukrainian SSR. Pre-October period], Vyshcha shkola, Kyiv, Ukraine.

3. Public project "Likbez. Historical front" (2021), available at: <http://likbez.org.ua/> (accessed 12 August 2021).

4. Kovaliv, O. I. (2016), Zvershennia zemelnoi reformy v Ukraini: nova paradyhma: monohrafiia [Completion of land reform in Ukraine: a new paradigm: monograph], DIA, Kyiv, Ukraine.

5. Krupnytskyi, B. D. (2003), Hetman Mazepa ta yoho doba [Hetman Mazepa and his time], Kyiv, Ukraine.

6. Lemish, Yu. (1953), Kolhospne rabstvo [Collective farm slavery], Elektronnyi arkhiv ukrainskoho vyzvolnoho rukhu.

7. web.archive.org (2021), "The first constitution of Philip Orlyk", available at: <https://web.archive.org/web> (accessed 12 August 2021).

8. Nebrat, V. V. and Suprun, N. A. (2019), Pidpriemnytstvo v Ukraini: istoryko-instytutsiinyi analiz: monohrafiia [Entrepreneurship in Ukraine: historical and institutional analysis: monograph], NAN Ukrainy, DU "In-tek. ta prohnouz. NAN Ukrainy", Kyiv, Ukraine.

9. Smolii, V. A. and Stepankov, V. S. (1999), Ukrainska natsionalna revoliutsiia XVII st. (1648—1677 rr.) [Ukrainian national revolution of the XVII century (1648—1677)], Vydavnychi Dim "Alternatyva", Kyiv, Ukraine.

10. osvita.ua (2013), "Ukraine in the second half of the 18th century. Kyrylo Rozumovskiy (1750—1764). The last hetman of Ukraine", available at: <https://osvita.ua/vnz/reports/history/35680/> (accessed 20 January 2021).

11. Khodakivska, O. V. and Mohylnyi, O. M. (2020), Selianske pytannia — vid obshchynnoho zemlevolodinnia do ekspansii ahrokhodyniv: monohrafiia [The peasant question — from communal land tenure to the expansion of agri-

cultural holdings: monograph], NNTs "IAE", Kyiv, Ukraine.

12. Chutkyi, A. (2020), "Agrarian gambit of Bohdan Khmelnytskyi. As an unresolved land issue, the Ukrainian revolution of the mid-17th century was doomed", available at: <https://tyzhden.ua/> (accessed 12 August 2021).

13. Yavornytskyi, D. I. (1990), Istoriia zaporizkykh kozakiv: u 3 t. [History of the Zaporizhzhia Cossacks: in 3 volumes], vol. 2, Naukova dumka, Kyiv, Ukraine.

14. Yavornytskyi, D. I. (1990), Istoriia zaporizkykh kozakiv: u 3-kh t. [History of the Zaporizhzhia Cossacks: in 3 volumes], vol. 1, Svit, Lviv, Ukraine.

Стаття надійшла до редакції 07.09.2021 р.

Журнал включено до переліку наукових фахових видань України (Категорія «Б») з

ЕКОНОМІЧНИХ НАУК та ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ

(Наказ Міністерства освіти і науки України
№ 886 від 02.07.2020)

Спеціальності - 051, 071, 072, 073, 075, 076, 281, 292